

4. Качалова О. В. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Качалова О. В. – М., 2002. – 139 с.
5. Большев В. Г. Специалист, его роль и значение в применении научно-технических средств при собирании доказательств по уголовному делу / В. Г. Большев, В. А. Панюшкин // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. – 2011. – № 1(10). – С. 377–387.
6. Соколов А. Ф. Использование специальных знаний в уголовном судопроизводстве : учебное пособие / А. Ф. Соколов, М. В. Ремизов. – Ярославль, 2010. – 106 с.
7. Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14 серпня 2012 р. № 700.
8. Кабанов П. П. Надзор за применением научно-технических средств при расследовании / П. П. Кабанов // Социалистическая законность. – 1985. – № 12. – С. 26–27.
9. Гарисов С. М. Использование специальных знаний в судебном производстве по уголовным делам: монография / С. М. Гарисов, Е. А. Зайцева. – Волгоград : ВА МВД России, 2010. – 196 с.
10. Баев О. Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Прокурорская тактика. Адвокатская тактика : научно-практическое пособие / О. Я. Баев, М. О. Маев. – М. : Экзамен, 2005. – 320 с.; Волобуева О. О. Особливості діяльності спеціалістів і судових експертів під час досудового слідства / О. О. Волобуева // Криміналістичний вісник. – 2006. – № 1 (5). – С. 41–46.
11. Марчак В. Я. “Консультація та роз’яснення спеціаліста” як новела в кримінальному процесуальному законодавстві України / В. Я. Марчак // Митна справа. – 2013. – № 2(86). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 100–105.
12. Давлетов А. Специалист в уголовном процессе: новые возможности и проблемы / А. Давлетов // Российская юстиция. – 2003. – № 9. – С. 47–48.

УДК 343.12

Л. М. Лобойко, доктор юридичних наук,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту вивчення проблем
злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України

НАБУТТЯ ОСОБОЮ СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Досліджено актуальну для теорії та практики проблему реформування кримінального процесуального законодавства. Використано загальнонаукові методи дослідження: системний аналіз, узагальнення, абстрагування, порівняння; застосовано метод моделювання під час аргументування необхідності визнання особи потерпілою та розмежування обов’язку працівника правоохоронного органу визнавати особу такою від права користуватись правами потерпілого (принцип диспозитивності). Проаналізовано сутність процесуального статусу потерпілого, класифіковано критерії визнання особи потерпілою. Запропоновано підхід до формування поняття “потерпілий”. Обґрунтовано сутність процесуального статусу. Запропоновано напрямки подальших розвідок.

Ключові слова: потерпілий; реформування; статус; право.

© Л. М. Лобойко, 2013

Исследована актуальная для теории и практики проблема реформирования криминального процессуального законодательства. Используются общенаучные методы исследования: системный анализ; обобщение, абстрагирование, сравнение; использован метод моделирования при аргументировании необходимости признания лица потерпевшим и разграничения обязанности работника правоохранительного органа признавать лицо таким от права пользоваться правами потерпевшего (принцип диспозитивности). Проанализирована сущность процессуального статуса потерпевшего, классифицированы критерии признания лица потерпевшим. Предложены направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: потерпевший; реформирование; статус; право.

The article is sanctified to research of actual for a theory and practice of problem of reformation of criminal judicial legislation. The paper used general scientific methods: system analysis, synthesis, abstraction, comparison; was used the method of modelling when reasoning necessary recognition as victim and segregation of duties of a law enforcement agency to recognize such a person the right to use the rights of the victim (the principle of discretionary). Analysis of the essence procedural status of victim, classified criteria for recognition as a victim. Were proposed Directions for further research. Proposed approach to the formation of concepts – the victim. Where proved the essence of procedural status.

Key words: victim; reforming; the status; the right.

Постановка проблеми. Процесуальний статус суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності наразі є одним з основних напрямів наукових досліджень у галузі кримінального процесу [1, 21].

13 квітня 2012 р. Верховна Рада України ухвалила Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) [2]. Останнім запроваджено багато новацій як у процедурних питаннях, так і в регламентації статусу учасників кримінального провадження. Одним з основних учасників є потерпілий. За КПК 1960 р. особа набувала статусу потерпілого лише після процесуального рішення слідчого, прокурора (суду), формалізованого у відповідній постанові (ухвалі). Тобто питання бути особі чи не бути потерпілою повністю залежало від ухвалення рішення, що не сприяло ефективному захисту її прав і законних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення процесуального статусу потерпілого у кримінально-процесуальному законодавстві були предметом наукових досліджень на рівні як монографічної літератури, так і наукових статей. Дослідженню цього питання присвятили свої праці такі вчені, як М. І. Гошовський, Ю. М. Грошевий, А. Я. Дубинський, В. А. Дубрівний, В. С. Зеленецький, Л. Д. Кокорев, О. П. Кучинська, О. М. Ларін, В. Т. Нор, В. Я. Панарін, І. І. Потеружа, Р. Д. Рахунов, В. М. Савицький, М. С. Строгович, Л. М. Шаповалова, В. С. Юрченко та ін. Однак в інших працях мовиться про загальні проблеми визначення процесуального статусу потерпілого. Проблеми ж, пов'язані з порядком набуття цього статусу, в теорії кримінального процесу не знайшли належного висвітлення.

Мета статті. Для досягнення мети цієї статті треба виконати такі завдання: 1) проаналізувати ефективність “автоматичного” набуття статусу потерпілого особою після подання нею до компетентного державного органу заяви про кримінальне правопорушення; 2) визначити, наскільки допустиме примусове залучення потерпілого до участі в кримінальному провадженні; 3) перші два питання вирішити шляхом порівняння правової їх регламентації в КПК 1960 р. та 2012 р.

Виклад основного матеріалу. Для виконання завдань, поставлених у вступі до цієї статті, розглянемо два питання.

1. “Автоматичне” набуття особою процесуального статусу потерпілого. У КПК 1960 р. [3] (ст. 49) передбачалося, що особа може набути процесуального статусу потерпілого

лише в тому разі, коли їй злочином завдано певні різновиди шкоди, і тільки за постановою органу дізнання, слідчого, прокурора чи суду. Для того щоб скласти постанову про визнання потерпілим, треба довести, що злочин мав місце і що саме ним особі завдано шкоди.

Менталітет дізнавачів, слідчих, прокурорів і суддів десятиліттями формувався в такому руслі: кожне рішення має бути істинним; не повинно бути здогадних рішень.

Так, заступник прокурора Харківської області, кандидат юридичних наук Є. Шевченко і прокурор відділу нагляду за додержанням і застосуванням законів на транспорті при провадженні ОРД, дізнання та досудового слідства прокуратури Харківської області В. Соколкін зазначили, що при перевірці заяви або повідомлення про злочин (за КПК 1960 р.), що є головним завданням дослідчого процесу, інформація стосовно постраждалого не може бути повною, оскільки немає відомостей про остаточний розмір заподіяної особі матеріальної шкоди, про ступінь тяжкості завданих їй тілесних ушкоджень, тобто рішення про визнання особи постраждалою буде мати здогадний (приблизний) характер [4, 111]. Подібна позиція викликає запитання: “А постанова про порушення кримінальної справи багато додавала ясності щодо остаточного розміру шкоди, заподіяної особі злочином, та щодо інших питань?”

Прагнення до встановлення істини щодо питань матеріального права на ранніх етапах кримінального провадження не виправдане і навіть шкідливе для реалізації прав громадян, які розраховують на отримання статусу потерпілого. Достатньо пригадати, скільки знущань довелося пережити мамі журналіста Георгія Гонгадзе, коли слідчі Генеральної прокуратури України відмовляли їй у наданні статусу потерпілої, бо ймовірність того, що “гаращанське тіло” належить її синові, становила лише (!) 99, 6 %.

“Здогадних вироків” дійсно не має бути, а от рішення про визнання особи потерпілою на підставі заяви про заподіяння їй шкоди має бути таким. Інакше буде важко, а то й зовсім неможливо підтвердити свою заяву про вчинення кримінального правопорушення. Вірніше, формального (письмового) рішення про надання особі статусу потерпілого взагалі не повинно бути.

Рішення з процесуальних питань у кримінальному провадженні можуть бути ухвалені в умовах невизначеності. Особливо це стосується тих рішень, що спрямовані на надання особі передбачених законом прав для відстоювання власних інтересів і відновлення прав, порушених злочином.

Щодо особи, яка стверджує, що їй кримінальним правопорушенням заподіяно шкоду, має діяти *презумпція заподіяння шкоди* (так само як щодо обвинуваченого – презумпція не заподіяння ним шкоди соціальним благам, за що передбачено кримінальну відповідальність, тобто презумпція невинності). Інакше треба буде взагалі відмовитися від таких суб'єктів кримінального процесу, які захищають власні інтереси. Бо остаточна (і майже безпомилкова) констатація їхнього статусу як потерпілих, підсудних, цивільних позивачів тощо може відбутися лише в тому рішенні суду, яким встановлено факт вчинення кримінального правопорушення і визначено усі його обставини, тобто в обвинувальному вирокі.

А якщо вирок буде виправдувальним? Якщо вважати правильним визнання потерпілими лише тих осіб, яким кримінальним правопорушенням заподіяно шкоду, то тоді вийде, що в разі ухвалення виправдувального вироку особа взагалі не мала права бути потерпілим у справі. Абсурдний висновок, але він має право на існування. Це зайвий раз підтверджувало каральну спрямованість вітчизняного кримінального процесу, регламентованого КПК 1960 р., орієнтацію його лише на обвинувальні вирoki.

Необхідність встановлення істини може бути вимогою для вирішення кримінально-правових питань у справі. Для забезпечення нормального ходу встановлення обставин кримінального правопорушення на досудових і судових стадіях до ухвалення остаточного рішення підхід до визначення підстав визнання особи певним учасником процесу має бути іншим.

Тому визначення і надання процесуального статусу особи законодавець переніс на ранні (досудові) стадії. Тобто слідчий чи прокурор, визнаючи певну особу потерпілою, стверджують: кримінальне правопорушення мало місце, ним заподіяно шкоду цій особі, отже вона є потерпілою. Дане твердження є презумпцією. Остання може бути спростована виправдальним вироком суду, де буде констатовано, що події чи складу кримінального правопорушення не було. Саме так має бути, якщо виходити із пріоритету прав людей і їхніх можливостей впливати на хід процесу заради реалізації цих прав.

Розуміючи, що можливість реалізації потерпілим своїх прав у світлі останніх вимог щодо прав людини повинна бути надана йому якомога раніше, тобто відразу після встановлення факту заподіяння того чи іншого виду шкоди, Пленум Верховного Суду України, ще в 2004 р. рекомендував судам “реагувати на факти необгрунтованого зволікання з визнанням особи потерпілим (при очевидності заподіяння злочином шкоди), допущені органами дізнання чи досудового слідства, окремими ухвалами чи постановами (п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. у № 13 “Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів” [5]).

Про яку реалізацію прав людини можна говорити, коли їй злочином завдавалася шкода, порушувалася кримінальна справа, а потерпілою вона не визнавалася? Як приклад можна навести ситуацію з проблемністю визнання за КПК 1960 року потерпілими осіб, яким внаслідок дорожньо-транспортної пригоди спричинено легкі тілесні ушкодження, а іншим особам – середньої тяжкості і тяжкі. Слідчі керувалися формальним правилом, закріпленим у ст. 49 КПК, не визнавали потерпілими осіб, яким заподіяні легкі тілесні ушкодження, бо, мовляв, їм же шкода заподіяна не злочином. Тобто подія злочину одна, постраждалих декілька і їм заподіяні тілесні ушкодження різної тяжкості. Але статус потерпілих надавали не всім особам, які зазнали шкоди. А якщо потім виявиться, що особі завдано не легкі тілесні, а середньої тяжкості тілесні ушкодження? У такому разі особа до моменту констатації слідчим факту спричинення їй тілесних ушкоджень (середньої тяжкості) не могла реалізувати свої права. Отже те, що відбувалося до констатації цього факту, несправедливо, бо особа, яка фактично є потерпілою, не визнавалася такою.

Тому, реформуючи кримінально-процесуальне законодавство в частині визнання особи потерпілою, потрібно було виходити із того, що існують матеріальний і процесуальний аспекти визнання потерпілим. Переважне, а точніше вирішальне, значення має процесуальний аспект, тобто переконання особи, що їй злочином завдано шкоди, або переконливі підстави вважати, що такої шкоди їй було завдано.

У зв'язку з цим можна констатувати, що в КПК 2012 р. реалізовано давно назрілу потребу такого врегулювання процесуального статусу потерпілого у вітчизняному кримінальному процесі, коли особа, якій злочином (кримінальним правопорушенням) завдано той чи інший або декілька різновидів шкоди, мала б право активно впливати на хід кримінального процесу, а також оскаржувати рішення, дії та бездіяльність державних органів і їхніх службових осіб від самого початку процесуальної діяльності, тобто з моменту прийняття заяви.

Напевно, побоюючись, що в разі відкриття провадження у кримінальній справі до неї почнеться “паломництво” осіб, які захочуть бути потерпілими, не маючи при цьому ніякого відношення до справи, робоча група з питань реформування кримінального судочинства встановила, що за наявності очевидних і достатніх підстав вважати, що заява, повідомлення про кримінальне правопорушення або заява про залучення до провадження як потерпілого подана особою, якій не завдано шкоди, слідчий або прокурор виносить вмотивовану постанову про відмову у визнанні потерпілим, яка може бути оскаржена слідчому судді” (ч. 5 ст. 55) [2].

Таким чином, у КПК, ухваленому парламентом, частково збережено дозвільний порядок вступу потерпілого у кримінальне провадження.

2. *Чи варто залучати потерпілого до участі в кримінальному провадженні, якщо він цього не бажає.* На перших етапах роботи над проектом КПК (2006 р.) перед робочою групою з його підготовки постало питання, чи потрібно зберігати в кримінальному процесуальному законі обов'язок службових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, надати особі статус потерпілого і обов'язок останнього перебувати в такому статусі протягом усього часу провадження.

Науковою спільнотою і Президентом України [6] визнано потребу більш широкого застосування у кримінальному процесі принципу диспозитивності. Диспозитивність передбачає можливість однієї сторони (потерпілого) відмовитися від претензій до іншої сторони (обвинуваченого), що, до речі, на практиці відбувалося доволі часто. Відмова потерпілого від участі у справах приватного обвинувачення за КПК 1960 р. тягнуло закриття кримінальної справи, бо рух і вирішення останньої повністю залежали від волевиявлення потерпілого. У справах публічного обвинувачення кримінальне провадження “рухає” засада публічності процесу, тобто потреба протидії конкретним кримінальним правопорушенням у загально-суспільних інтересах. Тому відмова потерпілого від претензій до обвинуваченого, а отже і від участі у провадженні, не має для руху справи вирішального значення, бо формування, формулювання, порушення і підтримання державного обвинувачення покладатиметься на компетентний державний орган – прокуратуру.

Визнання пріоритетності прав людини і громадянина над правами держави повинно сприяти досягненню такого стану, коли людину, яка має інтерес, але не бажає його реалізувати, держава не тягнути на аркані до “щастя” [7, 13]. Це повною мірою стосується особи, яка зазнала шкоди внаслідок кримінального правопорушення. Вирішення питання про участь у кримінальному провадженні має залежати від волевиявлення цієї особи від моменту підстав для визнання її потерпілою до завершення кримінального провадження.

Єдине проблемне питання полягає у виникненні в перебігу провадження ситуацій, коли обвинувачення ґрунтується головним чином на показаннях потерпілого. У цих ситуаціях прокурор буде позбавлений можливості порушити державне обвинувачення і підтримувати його в суді. Мовиться про залежність реалізації чи не реалізації загальносуспільних інтересів від волі одного із членів суспільства, який постраждав від кримінального правопорушення, тобто про конфлікт загальносуспільних (державних) і приватних інтересів.

Ураховуючи конституційне положення про те, що людина є найвищою цінністю в державі (ст. 3 Конституції України), конфлікт інтересів у наведеній ситуації має бути вирішений на користь потерпілого. Особа, якій кримінальним правопорушенням завдано шкоди і яка не бажає мати статус потерпілого, може допомогти суспільству в залагодженні конфлікту, породженого кримінальним правопорушенням, шляхом залучення її до участі в кримінальному провадженні як свідка. Дану пропозицію реалізовано в ч. 7 ст. 55 нового КПК [2]. Це положення викликало певну критику з боку його противників, висловлювану під час численних обговорень проекту КПК. Мовляв, КПК 1960 р. краще дбав про права потерпілих, силоміць спонукаючи їх до захисту власних прав, тобто тягнути на аркані до “щастя”. Треба віддати належне членам парламенту, які підтримали робочу групу в даному питанні.

На основі проведеного в цій статті дослідження можна зробити такі **висновки**.

1) Регламентация у КПК від 13 квітня 2012 р. порядку набуття особами, яким кримінальним правопорушенням завдано шкоди, процесуального статусу потерпілого в “автоматичному” режимі є більш ефективною, ніж у КПК 1960 р.

2) Особу, якій кримінальним правопорушенням завдано шкоду, недоцільно проти її волі залучати до кримінального провадження як потерпілу, за винятком випадків обов'язкового залучення як свідка для забезпечення суспільного інтересу у протидії злочинності.

Проблема набуття особою процесуального статусу потерпілої доволі об'ємна. Тому, звісно ж, дослідження проведене у цій статті, лише частково заповнює прогалини в теорії кримінального процесу. Для повного опрацювання зазначеної проблеми потрібні подальші дослідження, що доцільні за такими **напрямами наукових розвідок**: 1) порівняльний аналіз набуття особами процесуального статусу потерпілих та інших учасників кримінального провадження; 2) дослідження правової регламентації набуття особами статусу потерпілих у кримінальному провадженні інших держав.

Література

1. Тацій В. Я. Правова наука в Україні: стан та перспективи розвитку / В. Я. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2 (33) – № 3 (34). – С. 14–23.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10. – С. 88.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>.
4. Шевченко Є. Проблемні питання захисту прав постраждалих від злочину на стадії порушення кримінальної справи / Є. Шевченко, В. Соколкін // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 1. – С. 110–114.
5. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13) // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 8. – С. 6–10.
6. Концепція реформування кримінальної юстиції України : затв. Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року “Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів” // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 12. – С. 486.
7. Шишкін В. Диспозитивність – принцип судочинства / В. Шишкін // Право України. – 1999. – № 6. – С. 10–15.